

ELS ALMOGÀVERS A LA FRONTERA AMB ELS SARRAÏNS EN EL SEGLE XIV

Maria Teresa Ferrer

Els almogàvers sovint han estat tan mitificats com malconeguts. En aquest text, l'autora ens aproxima a la realitat d'aquests col·lectius de soldats establerts a l'espai fronterer dels estats hispànics amb els sarraïns d'ençà el segle XIII fins al XV.

LA FRONTERA

Des que els primers comtats catalans van néixer a l'ombra de l'Imperi carolingi, la nostra terra es va trobar a la confluència entre dos mons, el cristià i el musulmà, dos mons que, per definició, eren en lluita.

La frontera entre aquests dos mons era, doncs, un territori poc segur, perquè la pau, quan n'hi havia, significava només la suspensió durant uns anys de les operacions de guerra planificades, però mai l'absència absoluta d'hostilitats. La petita guerra dels saltejaments o de les incursions a càrrec d'escamots reduïts no desapareixia mai del tot, ni per banda cristiana ni per banda sarraïna. Aquestes incursions frontereres tenien per objecte la captura de bestiar i d'altres béns que poguessin ser transportats fàcilment en la retirada i, sobretot, la captura de persones, per vendre-les com a captives o per demanar-ne rescat.

Fins a la conclusió de la conquesta del regne de València, els catalans van tenir frontera de contacte directe amb l'Islam. La intervenció castellana a Múrcia, que convertí el regne en una mena de protectorat, canvià aquesta situació, però la revolta de 1264 eliminà pràcticament el domini castellà. A petició d'Alfons X de Castella, Jaume I protagonitzà la conquesta definitiva del

regne (1265-1266) i el tornà, repoblat, al seu gendre. Semblava que quedava consolidada així la pèrdua de la frontera directa, que era també el final de les possibilitats d'expansió territorial de la Corona catalano-aragonesa, però els descendents de Jaume I no acceptaren la decisió presa per aquest monarca de no retenir res d'aquella conquesta i mantingueren viva la reivindicació del regne de Múrcia. El plet successori castellà entre el fill de Sanç el Brau i els infants de la Cerda donà ocasió a Jaume II d'intervenir-hi i de materialitzar aquella reivindicació.

El regne fou gairebé conquerit del tot durant la guerra amb Castella de 1296-1304 i la Corona catalano-aragonesa recuperà la frontera directa amb l'Islam, però la perdé, ara ja definitivament, al final de la guerra. La sentència arbitral de Torrellas, que decidí la divisió del regne de Múrcia entre els contendents, n'atribuí la part septentrional a la Corona catalano-aragonesa i la meridional a Castella.

Però la pèrdua de la frontera directa només significava la impossibilitat de continuar l'expansió territorial a costa dels sarraïns. Els inconvenients i els perills que comportava la frontera amb l'Islam continuaren vigents. Perquè la frontera no era una ratlla; era tota la terra que podia ser travessada per una incur-

sió de dos o tres dies, i la part del regne de Múrcia que quedà sota domini castellà era només una llenca de terra estreta i molt permeable que no era cap aïllant segur, ni per al regne de València ni per al regne de Granada. Tota la terra d'Alacant a Oriola i fins i tot la zona meridional de l'antic regne de València des d'Alcoi i Cocentaina fins al mar era, doncs, terra de frontera.¹

QUI EREN ELS ALMOGÀVERS?

La frontera amb els sarraïns, poc atractiva per a gent que desitjava una vida de treball tranquil·la, era refugi d'aventurers, de gent que sentia gust per la vida arriscada i que vivia dels cops de mà i del saqueig sobre terra enemiga. Aquests aventurers eren coneguts amb el nom d'almogàvers.²

Bernat Desclot, en la seva crònica del rei Pere el Gran, va fer-ne un retrat ben expressiu: «Aquestes gents qui han nom almogàvers són unes gents qui no viuen sinó d'armes e no estan en ciutats ne en viles, sinó en muntanyes e en boscs; e guerre-gen tots jorns ab sarraïns, e entren dins la terra dels sarraïns una jornada o dues enlladroit e apresent, e en traen molts sarraïns preses e molt d'altre haver e d'aquell gasany viuen. E soferen de grans malanances que altre hom no podria sofrir; que ben

estaran dos jorns sens menjar, si mester llur és, o menjaran de les herbes dels camps, que sol no s'ho preeren. E los adelils són cells qui els guien, qui saben les terres e els camins. E no porten mas una gonnella o una camisa, sia estiu o hivern, molt curta, e en les cames unes calces ben estretes de cuir e als peus bones avarques de cuir; e porten bon coltell, e bona correja e un foguer a la cintura, e porta cascú una bona llança, e dos dards e un serró de cuir a l'esquena en què porta son pa a dos o a tres jorns. E són molts forts gents e lleugers per fugir e per encalçar; e són catalans, e aragonesos e serrans».³

Les fonts documentals confirmen i concreten els trets bàsics del retrat de Desclot: la dedicació permanent i lliure a la guerra, no pas ben bé com a professió sinó com a forma de vida, adaptada perfectament a les condicions de la frontera amb els sarraïns; la remuneració, basada en el saqueig i en la venda o rescat de presoners; la frugalitat i la resistència a les fatigues; l'armament lleuger i l'organització jeràrquica.

Els almogàvers solien combatre en grups autònoms i petits, de cinc a quinze homes, quan efectuaven incursions de frontera, ja que comptaven amb la sorpresa. En temps de guerra oberta, els grups es feien més nombrosos i trobem mencions de vint o trenta companys per colla. Era diferent el cas dels almogàvers enrolats a l'exèrcit reial, ja que llavors el nombre era determinat pel monarca, que encarregava a algun almugatèn o adalil l'allistament dels almogàvers que volia.

Els grups autònoms eren comandats, generalment, per un almugatèn, un almogàver experimentat, que era acceptat com a cap pels components de la colla. L'adalil era la jerarquia més alta de comandament dins de l'almogaveria. Hi arribaven, per nomenament reial, aquells que havien demostrat en la guerra dots de comandament, coratge i astúcia; aquest nomenament, i els privilegis i franquícies fiscals que comportava, equiparaven el càrrec a un grau nobiliari, inferior al de cavaller, però amb possibilitat d'accedir-hi, en alguns

Miniatura del primer foli d'un manuscrit de la *Crònica* de Ramon Muntaner.

casos, per mèrits. En principi era un càrrec de caràcter vitalici, però, des de la darrerria del segle XIV alguns nomenaments tingueren caràcter hereditari, cosa que apropà encara més l'adalil als graus nobiliaris inferiors. Mentre que els almogàvers eren combatents a peu, els adalils, i sembla ser que també els almugatens, anaven a cavall; en ambdós casos eren cavalls armats de manera lleugera.

ACTIVITATS DELS ESCAMOTS AUTÒNOMS D'ALMOGÀVERS

L'ocupació primordial d'aquestes colles era portar a terme petites incursions en terra enemiga amb l'objectiu de prendre bestiar i captius i després vendre'ls.

Sovint rebien ajut d'alguna autori-

tat local, que els proporcionava les «taleques», és a dir els sarraïns de pa que asseguraven la manutenció dels expedicionaris (el sarró al qual fa referència Desclot en el text que hem inclòs al començament). En aquest cas, els almogàvers tornaven al mateix lloc amb el botí, a fi de lliurar-ne una part a les autoritats que els havien ajudat.⁴ Durant la guerra de 1296-1304 amb Castella, també els oficials reials lliuraven farina als almugatens perquè poguessin proveir el manteniment dels escamots que capitanejaven. Quan els almogàvers feien una presa tenien obligació de manifestar-la a l'autoritat competent, tant per comprovar si era de bona guerra com perquè en fos retirada la part que pertocava al rei. Si la presa no era manifestada, l'almogàver podia perdre-la perquè es convertia

en il·legal només per aquesta raó. En temps de guerra sovint la Corona o els senyors dels llocs als quals pertocava aquest dret per concessió reial renunciaven a la seva part del botí a favor dels almogàters, adalils o almogàvers, per tal d'afavorir les guerrilles autònomes.

A vegades la legalitat del botí originava discussions perquè, en temps de guerra, era freqüent que els almogàvers prenguessin ramats o uns altres béns a l'enemic que aquest, al seu torn, havia pres a compatriotes dels almogàvers. Els primers propietaris solien reclamar la devolució de la presa, cosa que originava conflictes ben comprensibles. Ja a la darreria del segle XIV, s'establí la norma que en aquests casos el botí havia de ser tornat als antics propietaris, llevat que hagués estat en poder de l'enemic almenys una nit.⁵

Els almogàvers no portaven a terme únicament incursions contra terra enemiga. També hi havia oportunitats de combat i de guany en el propi territori; quan s'hi detectaven colles d'almogàvers granadins, es posaven a l'aguait en llocs de pas obligat o a les fonts on havien de proveir-se d'aigua, a fi de sorprendre'ls quan passessin per aquests llocs. Aquesta mena d'activitats era molt agraiada pels municipis de tota la frontera, fossin de la banda de Múrcia o de la procuració d'Oriola, que solien recompensar els qui els portaven el cap d'un almogàver sarraí amb premis en diner. Si algun dels almogàvers granadins era capturat viu i les autoritats decidien executar-lo, els captors eren indemnitzats amb el preu que podia valer, a fi que no en resultessin perjudicats.⁶

Quan els almogàvers es desplegaven a l'interior era molt difícil que cap possible enemic pogués passar si no era un contingent important de tropes o algú que coneixia molt bé el territori i passava de nits i camps a través. Per l'abril de 1309, quan la guerra entre Castella i Granada ja s'havia iniciat i abans que la Corona catalano-aragonesa també declarés la guerra a Granada, els camins del regne de Múrcia eren talment plens d'almogàvers que Pero López de Ayala, que governava el regne, desaconsellà el pas

dels ambaixadors del rei de Granada, que tornaven de la cort de Jaume II, perquè assegurà que serien capturats, encara que portessin el seu guiatge. Per això, finalment foren acompanyats per moros de la procuració d'Oriola, que els van portar de nits i per llocs poc transitats, cap a Granada a través del regne de Múrcia.

No cal dir que les activitats lliures dels almogàvers originaven nombrosos conflictes diplomàtics amb Granada, perquè no solien respectar les paus signades. També eren motiu de friccions amb Castella, bé perquè sovint les represàlies granadines, després d'una incursió d'almogàvers valencians, s'exercien contra les poblacions murcianes frontereres, bé perquè els almogàvers valencians o els murcians havien causat danys al territori veí.⁷

LA DERIVACIÓ CAP AL BANDOLERISME

Amb molta freqüència, les activitats autònomes dels almogàvers derivaven cap al bandolerisme. Les expedicions de salteigament en terres granadines els proporcionaven bones possibilitats de guany, però no pas sempre eren possibles legalment. En temps de pau, els oficials reials vigilaven estretament aquestes activitats, de manera que resultava molt difícil vendre la presa feta. Alguns almogàvers oriolans descobriren aviat que, posats a actuar en la il·legalitat, era molt més segur fer les incursions al propi territori, on també hi havia moros, els de les comunitats islàmiques que en el temps de la conquesta havien acceptat el domini cristià. Els almogàvers feien presoners a aquestes comunitats, amagaven les víctimes a coves i en demanaven rescat o bé les venien com a captius lluny d'allà. Sovint els saltejadors actuaven, no pas en el propi territori, sinó en el de Múrcia els almogàvers oriolans i en el d'Oriola els almogàvers murcians, a fi d'assegurar millor la seva impunitat i complicar la possible persecució ulterior. Per obrar així trobaven justificacions morals en les sospites que pesaven contra els moros del regne, acusats d'ajudar els correligionaris granadins en les

incursions per territori cristià. A nivell popular, a més, la distinció entre moros enemics i moros que no ho eren no resultava gaire clara. Els almogàvers que practicaven aquest delictes de plagi o «collera», consistent en prendre una persona lliure per vendre-la com a esclava, eren anomenats collerats. Els almogàvers es dedicaren tan sovint a aquesta activitat que la paraula almogàver arribà a ser sinònim de collerat. Una carta del 1400, per exemple, en parla com «*alscuns fills de iniquitat appellats vulgarnient almogàvers o cullerats*». Aquestes pràctiques delictives feren caure en un gran descrèdit els almogàvers.⁸

ACTIVITATS D'ESPIONATGE, TALAIA, ESCOLTA I SEGUIMENT DE RASTRES

Els almogàvers solien, també, treballar per als serveis d'espionatge i vigilància, que depenien dels municipis o dels oficials reials, i que eren vitals per a la defensa de la frontera amb els sarraïns.

Dins de l'àmbit de l'espionatge, la tasca dels almogàvers consistia a penetrar en territori enemic per observar els preparatius militars que s'hi feien o bé per fer algun presoner que, convenientment interrogat, pogués informar, o a vegades per comprovar si l'enemic estava desprevingut i tenia bestiar prop de la frontera que pogués ser robat. El servei de vigilància de la frontera es basava en dues xarxes de guaites fixos a les muntanyes amb bona visibilitat, una a la procuració d'Oriola i una altra a la procuració valenciana «dellà Xúquer», a l'antiga frontera del regne de València, és a dir, a la zona propera a la línia Busot-Biar. La missió dels guaites consistia a observar possibles entrades d'enemics i avisar d'aquest fet mitjançant senyals de fum durant el dia o de foc a la nit; aquests senyals es transmetien d'una guaita a l'altra, de manera que, al cap de poca estona, tot el territori podia ser previngut. La dedicació dels almogàvers a aquesta tasca explica la referència de Desclot al fet que vivien «*en muntanyes e en boscs*». Altres punts de vigilància es trobaven en els principals camins, on la

missió dels que hi feien guàrdia consistia a evitar els nombrosos saltejaments que s'hi produïen contra els vianants; també als ports muntanyencs, als guals dels rius, especialment al gual del Canyaveral al Segura, prop de Cicza, per on solien travessar el riu els escamots o els exèrcits enemics. En temps de guerra, la vigilància era reforçada amb escoltes, encarregats de la vigilància nocturna, que havien de saber reconèixer d'oida l'aproximació de l'enemic, i els atalladors, que recorrien els camins perillosos per tal d'observar qualsevol anormalitat i donar seguretat a la gent.

A vegades, els municipis requerien els serveis dels almogàvers per seguir el rastre de saltejadors granadins, que ells sabien identificar perquè els almogàvers sarraïns, per tal de no fer soroll quan entraven a terra cristiana, solien substituir les ferradures de ferro dels cavalls per unes altres d'espart, que deixaven unes empremses singulars i sovint bocins del material de confecció.⁹

LA COL-LABORACIÓ AMB ELS EXÈRCITS REIALS

Durant el segle XIII, els almogàvers constituïen una bona part de la infanteria dels exèrcits de Jaume I i de Pere el Gran, però en el segle XIV, el seu nombre va experimentar una davallada radical. Les causes d'aquesta disminució són diverses: la fi de les grans guerres d'expansió contra els sarraïns i la marxa d'un gran nombre d'almogàvers per prendre part a l'expedició de Pere el Gran a Sicília. Molts ja no en van tornar; hi continuaren al servei del rei Frederic de Sicília fins que en van marxar per anar a l'Orient amb Roger de Flor; d'altres grups s'enrolaren en els exèrcits güelfs a Itàlia durant la primera meitat del segle XIV.¹⁰ Els buits que van deixar ja no es tornaren a omplir.

Els almogàvers, doncs, deixaren de ser la infanteria de xoc que havien estat i s'anaren convertint en contingents molt més reduïts, usats per a tasques especials, de què avui en diríem de comandos: tasques

d'exploració a l'avantguarda dels exèrcits, infiltració en el terreny enemic per espïar, vigilància de camins i passos, i de la rogalia dels campaments militars, tasques de correus si les comunicacions eren perilloses, interceptació dels correus i dels combois d'avituallament de l'enemic, etc. Per a totes aquestes tasques, els almogàvers posseïen qualitats naturals afinades per l'experiència: coratge, astúcia, decisió, fàcil orientació sobre el terreny, resistència i lleugeresa per caminar per la muntanya i de nits, si convenia, capacitat per interpretar rastres i seguir-los o per identificar sorolls sospitosos a la nit.

Sabem que van participar, en un nombre encara considerable, en la guerra contra Castella de 1296-1304 i concretament en la campanya per conquerir el regne de Múrcia, empresa que s'inicià ara fa set-cents anys. És difícil concretar xifres perquè la seva peculiar relació amb l'exèrcit ho fa impossible: no eren convocats nominalment com els nobles i els cavallers, no formaven part dels grups enviats per les viles

Más
de **100**
NÚMEROS DANDO
LA CARA
(Y NO NOS LA HAN
ROTO...TODAVÍA)

Una revista para entender
el presente y construir el
futuro

Indaga en tu
quiosco: seguro
que está

TOPO
NOVEMBRE 1996 NÚMERO 101 1.200 PÁGS.

EL VIEJO

OTAN: ¡QUE VIENE, QUE VIENE!

COMENTARIOS A
UN PROGRAMA
PARA LA
IZQUIERDA

ONGs DE
DENUNCIA Y
DESARROLLO

LO QUE NO SE SABE DE
LA GUERRA DEL GOLFO

LOS SINDICATOS, HIPOTECADOS

i ciutats, amb contingents definits en nombre i no constaven a cap nòmina. Sabem només els noms d'alguns adalils i almugaters que van combatre en aquesta guerra, però ignorem quants almogàvers els seguïen. L'únic indici que tenim per afirmar que n'hi devia haver un nombre considerable és la quantitat de diners que els era destinada. Durant el setge d'Oriola, pel maig de 1296, el tresorer del rei, Bernat de Sarrià, els havia de destinar 3.680 sous, mentre que per al salari dels cavallers n'havia de reservar 2.000.

Estem més ben informats dels abusos que cometien. Pel maig de 1296 es buscava un nen cristià de cinc anys, anomenat Justet que, juntament amb uns sarraïns, havia estat captivat per almogàvers a l'horta de Múrcia i venut com a captiu sarraí. També pel maig, Jaume II ordenà la restitució d'uns animals presos i venuts per alguns almogàvers i que resultà que pertanyien a tres cavallers catalans. Pel juny, el mateix rei manava que fossin alliberats els sarraïns de la Daia i les vaques, eugues i tot altre bestiar que els pertanyia, presos tots per almogàvers. Els exemples podrien multiplicar-se.

Totes les guerres del segle XIV veïren encara contingents d'almogàvers incorporats a l'exèrcit, bé que les xifres anaren disminuint a poc a poc. En el segle XV, en foren reclamats contingents molt reduïts, de trenta o quaranta per a tasques d'exploració. La conquesta de Granada l'any 1492, en esborrar la frontera sarraïna, féu esvanir-se definitivament el tipus de vida que havia estat consubstancial als almogàvers i desaparegueren.¹⁾ La paraula almogàver ha tornat a entrar en el lèxic actual i ha adquirit el significat de «patriota abrاندat», significat que ja fou incorporat a la *Gran Enciclopèdia Catalana* i que també ho ha estat al *Diccionari de la Llengua Catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans. És un significat que ha sorgit de la mitificació dels almogàvers i, especialment, de l'epopeia de la Companyia Catalana a l'Orient. És un fenomen que ve de lluny, de Ramon Muntaner i, fins i tot, de Ramon Llull, que veia en els almogàvers un dels instru-

ments que havien de permetre a un rei cristià vèncer els sarraïns i conquerir Terra Santa,²⁾ i que continuà amb autors posteriors; la literatura popular del segle XIX va fer la resta. Però, sense menystenir les innegables virtuts militars dels almogàvers i la lleialtat que demostraven al seu cap i al rei, que representava el país, cal reconèixer que era gent força primària i despietada i que el seu ideal més destacat era arrebregar botí, cosa lògica en gent que no tenia cap altra possibilitat d'aconseguir un cert benestar. Les llengües segueixen camins estranys en l'atribució de nous significats a paraules antigues. En aquest cas, el qualificatiu d'almogàver potser era prou apropiat per a gent que feia accions clandestines, però el pas següent, fins a «patriota abrاندat», ja no lliga gens amb el que eren realment els almogàvers. ◀

NOTES

1. Sobre tots aquests aspectes, vegeu: M. T. Ferrer i Mallol, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1988, pp. 17-16, 47-49, 73; i M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1990, pp. V, 3, 331-332. Sobre la conquesta del regne de Múrcia, a més d'aquest darrer llibre cf. «Notes sobre la conquesta del regne de Múrcia per Jaume II (1296-1304)», dins *Homenatge a la memòria del Prof. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya i Institució Milà i Fontanals, CSIC, 1989, pp. 27-44 i «La conquesta de les comarques meridionals valencianes per Jaume II», en curs de publicació a *Quaderns de Migjorn*, 3.

2. Sobre els almogàvers vegeu F. Soldevila, *Els almogàvers*, darrera edició: Barcelona, Rafael Dalmau Ed., 1994, 96 pp.; vegeu també la traducció italiana, amb addicions: «Gli almogavari», *Nuova Rivista Storica*, 1.1 (1967), pp. 41-78. Per a la funció dels almogàvers a la frontera amb els sarraïns i la resta de la bibliografia posterior a l'estudi de Ferran Soldevila: M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, cit., pp. 237-332.

3. Bernat Desclot, *Llibre del rei en Pere, a Les quatre grans cròniques*, a cura de F. Soldevila, Barcelona, Ed. Selecta, 1971, cap. LXXXIX, p. 467.

4. Al regne de Múrcia aquesta part era una setena part del botí; aquest costum continuà vigent a la part septentrional del regne annexionat al regne de València, malgrat que el costum català era la retenció del quint, o cinquena part del botí per al rei.

5. M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, cit., pp. 259, 263.

6. M. T. Ferrer i Mallol, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV*, pp. 62-65.

7. M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, cit., p. 263.

8. M. T. Ferrer i Mallol, *La frontera amb l'Islam en el segle XIV*, pp. 50-53.

9. M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, cit., pp. 285-332 i *La frontera amb l'Islam en el segle XIV*, pp. 62-63.

10. M. T. Ferrer i Mallol, «Mercenaris catalans a Ferrara (1307-1317)», *Anuario de Estudios Medievales*, 2 (1965) pp. 163-165 i «Cavallieri catalani e aragonesi al servizio dei guelfi in Italia», en curs de publicació a *Medioevo Saggi e Rassegne*, 20 (1996).

11. M. T. Ferrer i Mallol, *Organització i defensa d'un territori fronterer*, cit., pp. 264-284.

12. R. Llull, *Liber de fine*, II-4, publ. per A. Gottron, Ramon Lulls Kreuzzugsideen, Berlín-Leipzig, 1912, p. 83. Vegeu també J. N. Hillgarth, «The problem of a Catalan Mediterranean Empire 1229-1327», *The English Historical Review*, suplement 8. Traducció catalana: *El problema d'un imperi mediterrani català, 1229-1327*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1984, 122 pp.

MARIA TERESA FERRER I MAILLOL

Institució Milà i Fontanals. CSIC i Institut d'Estudis Catalans.